



ERDÉLYI GABRIELLA

Kalandozások a kora újkorban

*Péter Katalin munkássága**

Péter Katalin csaknem ötven éve kutat és ír. Ez idő alatt, kivált az 1970-es évektől számos történelmi iskola, többféle „fordulat”, megközelítés és irányzat váltotta egymást.

Péter Katalin mindig nagy érdeklődéssel figyelte, illetve reflektálta a történetírás útkereséseit. Ezek rá gyakorolt hatása elsősorban nem témaválasztásai újdonságában ragadható meg, bár az is fontos, ahogyan a nemzet történetéről, a nemzeti politikát irányító államférfiakról – amely a hagyományos történetírás elsődleges vizsgálati kerete – figyelme a kisebb társadalmi csoportok és az egyének, a család, a gyermekek és a nők története felé fordult.

Gondolkodásának változásai mélyebben, az általa alkalmazott kultúrafogalom szintjén ragadhatók meg. Vizsgálódásai kezdetben a műveltség szűkebb értelemben vett területén játszódtak: a nyomdatermékek, a könyvtárak vagy a gyülekezeti énekek tartalmi összetételét elemezte, vagyis azt, hogy mit olvashattak az emberek.¹ Kultúra-konceptiója idővel azonban kiterjedt az emberi tevékenységek sokkal szélesebb körére, a mindennapi élet rutinszerű, apró cselekedeteire. „Azt az embert látjuk-e műveltnak, aki írástudó, esetleg nagy könyvtára van, vagy azt, aki írástudatlansága ellenére eligazodik a világban? Én Robert Redfielddel és az ő iskolájával tartok. Szerintük minden célirányos emberi cselekvés nem egyszerűen műveltségre vall, de egyenesen tudományos gondolkodást feltételez, mert az értelem erejébe vetett szilárd hitre épül” – írja 2004-ben a reformációról szóló könyvében.² A reformációról szóló elbeszélésbe így kerül bele a Dózsa-felkelés: az egyszerű embereket az egyház tanításain nyugvó érvrendszerrel mozgósították, amiből az következik, hogy értettek a vallás nyelvén. Ez a kitágított kultúra-konceptió tükröződik a kora újkori házasságokról szóló legutóbbi könyvében is. Itt arról ír, hogy a házastárs kiválasztásában az emberek figyelemmel voltak a házasság bonyolult hatósági szabályozására, vagyis helyzetüknek és céljaiknak megfelelően tartották be vagy nem azokat.³ A parasztok ezen túlmenően eligazodtak a hatalom működésének útvesztőiben is: „A források olyan emberekről beszélnek, akik az úr-paraszt viszonyrendszer valamennyi nüanszát ismerik. Emellett tájékozot-

* A szerző és a szerkesztők ezzel az írással köszöntik Péter Katalint 75. születésnapja alkalmából.

¹ Péter Katalin: *A romlás és szellemi műveltség állapotai*. Történelmi Szemle, 27. évf. (1984) 1-2. sz. 80–102.; Péter Katalin: *A reformáció és a művelődés a 16. században, Magyarország története 1526–1686*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története*, 3/1. Budapest, 1985. 475–604. (Magyarország története tíz kötetben).

² Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás*. Budapest, 2004. 44.

³ Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század*. Budapest, 2008. (Múltidéző zsebkönyvtár) 71.

tak a hatalmas uradalmak igazgatásának bonyodalmaiban. Pontosan tudják, mivel kihez kell fordulni, és milyen személyes ellentéteket fordíthatnak a saját javukra.”⁴

Péter Katalin utóbbi években írt könyvei sokkal önreflexívebbnek tűnnek, magukon hordozzák azt az episztemológiai kételyt, amely a nyelvi fordulat óta a nemzetközi történetírás meghatározó munkáit jellemzi. A nézőpont, a szereplők, a történelmi tér és idő nem adottság, hanem döntés kérdése, mint ahogy a múltról szóló tudás sem „igazság”, legfeljebb csak vélemény. „Hosszas habozás után úgy döntöttem, hogy ebben a könyvben a mindennapi megismerés módszerét fogom követni. Úgy járkálok a történelemben, és úgy mondok régi emberekről véleményt, ahogyan a mindennapokban szoktam”⁵ – mondja, a történelmet tehát belakható, megismerhető, felfedezhető térként írja le. Olyan nyelvet használ, amelyben a történetírás ürügy arra, hogy számára érdekes kérdésekről diskuráljon olyan történészekkel, akik az adott témákban fontosat mondtak. Így a történetírás nem egyszerűen tudás vagy a múlt lajstromba vétele, hanem a diskurzus része. Más történészek eredményeit, feltevéseit mérlegeli, igazat ad nekik vagy elveti őket. Sokszor azonban anélkül vet fel és tárgyal kérdéseket, hogy végül határozott választ adna.⁶ Az olvasókkal folytatott párbeszéd, illetve az olvasó bevonása az alkotói folyamatba teszi írásait szokatlanul nyitottá⁷ és olvasmányossá.⁸

Nyíltan bevallja, hogy a számára fontos történelmi kérdések személyes élményeiből vagy generációjának identitásformáló tapasztalataiból fakadnak. A történetírást értelmező, hermeneutikai gyakorlatként műveli, amelynek célja, hogy különböző értelmezésekkel a múlt különféle nézőpontjait hozza létre. Éppen ezért írásai elején szinte szemtelen nyíltsággal – lemondva a mindentudó történész hagyományos szerzői álcájáról – leszögezi a maga nézőpontját: „Az értelmiségi középosztály szemszögéből nézem a világot, mert az értelmiségi középosztály világát ismerem.”⁹ A reformációról írva is közli az olvasóval, hogy éppen „milyen helyzetből” szemléli a reformáció alakulását, illetve hogy kérdései a historiográfia aktuális állásából és saját személyes érdeklődéséből következnek.¹⁰ A kora újkori jobbágyság huszadik századi történetírói ábrázolását értelmezve pedig abból indul ki, hogy a történészek műveit létrehozásuk sajátos kulturális kontextusában kell értelmeznünk. „Szerintem a jobbágyságnak a szakirodalomban élő képét erősen befolyásolták a kép keletkezésének körülményei. Magyarországon az 1930-as években alakult ki a jobbágyság története iránti modern érdeklődés. Ugyanakkor, amikor a társadalom figyelme a szerencsétlenül végbement jobbágyfelszabadítás és a nagybirtokra szorult, az iparosodás következtében nincstelelné vált agrárproletariátus helyzetére fordult. A paraszt a nyomor fogalmát idézte fel, mert tömegeiben tényleg nincstelen volt. [...] Ezeknek az embereknek az őseiben, a

⁴ Péter: *A reformáció*, 56.

⁵ Péter: *Házasság*, 9.

⁶ Például a reformációról szóló könyve utolsó oldalán áll feleletül egy általa feltett kérdésre: „Nincs magyarázatom.” Péter: *A reformáció*, 125. Vagy uo., 84.: „Válaszom nincs. Csak még jobban hangsúlyozom azt a tényt, hogy ...”; uo., 17.: „Nem tudom tehát, milyen kategóriába lehetne helyezni ezt a sokarcú reformációt.”

⁷ Eco, Umberto: *A nyitott mű*. Budapest, 2006. (Eredetileg: *Opera Aperta*. Milano, 1962.)

⁸ Például: „Azt remélem, az olvasó már az előző alfejezetben is érzékelte...” Péter: *A reformáció*, 73.

⁹ Péter: *Házasság*, 9–10.

¹⁰ Péter: *A reformáció*, 18., 21.

jobbágyságokban nemigen lehetett mást, mint hasonlóan szegény, megalázott és kiszolgáltatott lényeket feltételezni.”¹¹

Az alábbiakban Péter Katalin alkotói pályájának egyes területeit próbálom végigjárni. A szerző módszerét követve úgy járkálok a művek között, mint az a nyomozó, aki arra keresi a választ, mi motiválhatta az egyes szövegek megszületését a bennük leírtakon kívül. Bemutatom, hogy Péter Katalin miként újította meg a jobbágyság, a reformáció és a házasság hazai történeti diskurzusát. Végül azokat a retorikai eszközöket elemzem, amelyek az általa írt életrajzokban jelennek meg. Mint majd kitűnik, nem időrendben haladok munkássága ismertetése során, ugyanis nem szeretnék koherens és lineáris fejlődési ívet konstruálni a mindig véletlenek és esetlegességek által szabdaltnak élt életműből, annál kevésbé, mert Péter Katalin is idegenkedett mindig a fejlődés és értékelvű történetiszemlélettől.¹²

Örökké az örökös jobbágyságról

Péter Katalin élete első tanulmányát huszonnégy éves korában a jobbágyság kérdéskörében írta.¹³ Az örökös jobbágyság korában a földesúr és a jobbágy gazdasági érdekeinek ütközéséről szóló írása az akkoriban zajló történetírói diskurzushoz kapcsolódott.¹⁴ Noha szereplői a „birtokos osztály” és a mezővárosi polgárság, amelyek érdekütközése harchoz, „mozgalomhoz” vezet, az események forgatókönyve mégis alapvetően különbözött a korabeli *mainstream* történetírás elbeszéléseitől. Azáltal, hogy esettanulmányt írt, sikerült dinamikusabban ábrázolni a máskor merev és megváltoztathatatlan – mert osztályérdekekből következő – szembenállást. A konfliktus, azaz a mezőváros gazdasági privilégiumainak az 1630–1640-es évekbeli földesúri megnyirbálásának elbeszélése során bemutatja, hogy az úgynevezett „feudális” és „antifeudális” erők időnként akár egy oldalra is kerülhettek. Vagyis a szituatív érdek és identitás befolyásolja a cselekvést, nem pedig valamiféle elvont és mechanikus osztályérdek.

Következő e témába vágó tanulmánya – szintén esettanulmány keretében – a jobbágyság vallásügyét tárgyalta.¹⁵ Érdemes röviden belepillantanunk az 1608-as törvények értelmezése körüli történészvitákba, mert a 17. századi földesúr–jobbágy viszonyt alapvetően meghatározó kérdésben Péter Katalinnak olyan tekintéllyel szemben sikerült az ügyet tisztáznia, mint Szekfű Gyula és Szabó István. A jobbágyság viszonyait mindenkinél jobban ismerő történészek ugyanis egyöntetűen úgy értelmezték az 1608-as törvényeket, mint amelyek kimondják a jobbágyság kegyúri jogtól független szabad vallásgyakorlatát. Jóllehet mindezen maguk is igen csodálkoztak, mert érthetetlennek tűnt számukra is, hogy a rendeket mi vitte saját érdekeik önkéntes feladására, ráadásul az elkövetkező évtizedek gya-

¹¹ Péter Katalin: *Jobbágyságládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16–17. század*. Századok, 137. évf. (2003) 3. sz. 549–578., 549–550.

¹² Péter: *Házasság*, 16.

¹³ Péter Katalin: *Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen (Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században)*. Történelmi Szemle, 4. évf. (1961) 4. sz. 427–441.

¹⁴ A Történettudományi Intézet agrártörténeti kutatócsoportot hozott létre a téma kutatására, az urbáriumok és dézsmajegyzékek már megkezdett kiadási munkálataira építve. Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648*. Budapest, 1954.; N. Kiss István: *16. századi dézsmajegyzékek*. Budapest, 1960.; Makkai László (szerk.): *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből*. Budapest, 1966.; Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, 1969.

¹⁵ Péter Katalin: *Az 1608. évi törvény és a jobbágyság vallásszabadsága*. Századok, 111. évf. (1977) 1. sz. 93–113.

korlata sem ezt tükrözte, mégis szó szerinti értelmezéssel ezt olvasták ki az országgyűlési törvény szövegéből. Péter Katalinnak a források szoros olvasatával és a történeti kontextus rekonstruálásával sikerült a talányt megoldania: szó sincs a patrónusi jog eltörléséről, hanem a törvény kifejezetten ennek megerősítését szolgálta – a Bocskai-felkelést kiváltó – protestantizmus ellenes királyi beavatkozással szemben. A falvak népe valóban bekerült a vallásukat szabadon gyakorlók felsorolásába, ami a korabeliek gondolkodásában, a kegyúri jog működési elvének jegyében az urak vallásszabadságának folyománya volt. Vagyis a jobbágyok a jog szerint továbbra is uruk protestáns vallását követhették „szabadon.”

A jobbágyságról zajló történészdiskurzusban újabb „zavart” okozott azzal, hogy a mezővárosi lakossággal foglalkozva beszélt a jobbágyságról, holott a bevett történetírói felfogás és az ebből következő gyakorlat szerint mezővárosi terepen hangsúlyosan mezővárosi polgárokról vagy parasztpolgárokról szokás (mind a mai napig) írni. Ezzel a szerzők azt kívánják nem titkolni sugallni, hogy a mezővárosok lakossága a városi polgársághoz áll közel, hozzájuk hasonlítható.¹⁶ Péter Katalin azonban már kezdő történészként úgy látta, hogy a mezővárosok életét nagyon erősen a földesúrhoz való viszony, a földesúri hatalomgyakorlás határozta meg. Ezért a mezővárosiakat következetesen jobbágyoknak tekintette.

Ehhez a régi megérzéséhez ragaszkodik a mai napig, egyúttal megújítja a jobbágy fogalmát. Amikor húsz év szünet után ismét a jobbágyokról ír, ezt továbbra is a mezővárosok életét vizsgálva teszi. És mivel eddigre kollégáinak is feltűnik, hogy a bevett gyakorlattól eltérve nem beszél sem „mezővárosi parasztpolgárságról”, sem „mezővárosi reformációról”, egy személyes történet keretében elmeséli, hogy miért nem. „Pályám legelején szakmailag megrázó élményem volt a mezővárosokkal. Akkoriban futott fel, talán Szűcs Jenő *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon* című kitűnő könyve nyomán a mezővárosok kutatása. Én mindenesetre azért döntöttem néhány évvel a könyv megjelenése után amellet, hogy a kora újkori mezővárosok kultúrájával kívánok foglalkozni, mert Szűcs könyvében még az egyetemen valami olyasmit olvastam, miszerint a XV. századot követően a magyarországi városiasodás a mezővárosokba szorult, és azt hittem, az oppidumokban ragyogó polgáris műveltséget fogok találni. Lelkesen vettem magam a sárospataki forrásokra. Majd meglepődve állapítottam meg, hogy Patak nem város, aminek a levegője – ahogyan az egyetemen tanultam – felszabadít, hanem a földesurak akarától függ benne minden. Tapasztalatlan voltam természetesen, és a történettudomány nüanszaiban járatlan, de máig sem tudtam magam túltenni azon a döbbenetszerű felismerésen, miszerint a mezővárosok legfőbb jellemzője a földesúri hatalom.”¹⁷

A jobbágyságról szóló régi és újabb írásaiban következetes ezen a téren, ám az azonoság ezzel ki is merül. Az 1990-es évek végétől a témának szentelt munkái már egy egészen újfajta felfogást tükröznek a történetírásról és a társadalomról. Ő maga találóan így fogalmazta meg a történetírás társadalomtörténeti fordulatának lényegét: „a történelmi iskolák teljes kegyvesztettsége idején mindenki a konkrét tényeket, a társadalmi cselekvés meg-

¹⁶ Csupán a legfontosabbakat említve: Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest, 1955.; Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a 15. században*. Budapest, 1965.; Klaniczay Tibor: *A magyar reformáció irodalma, Klaniczay*. In: *Reneszánsz és barokk*. Budapest, 1961. (első kiadás: 1956), 64–151.; Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a kora magyar polgárosodás történetéhez*. (Humanizmus és reformáció 23) Budapest, 1995.

¹⁷ Péter Katalin: *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*. (Tiszteletkőr. Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a kora magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, 1995.) Budapesti Könyvszemle, 9. évf. (1997) 199–201., 201.

nyilvánulási módjait kutatja”.¹⁸ Ezt teszi ő maga is: egy-egy személy cselekedeteiben rekonstruálja a társadalmi cselekvést. Mindennél jobban jelzi ezt a törekvését tanulmányai felütése, amelyek egy-egy jobbágy egyéni élettörténet-töredékével kezdődnek.¹⁹ Elemzéseiben nem egyszer hús-vér emberekkel találkozhatunk. Kedvence Asztalos Suska Sárospatakról, aki telkét rendkívüli módon hajadonként is hosszan, nehéz időket átvészelve birtokolta. Nő léteére óriási erőfeszítéssel újból használatba tudott venni egy pusztuló telket, amin egymaga házat épített és gazdálkodott.²⁰ Ezekben a felvillantott arcélekben mikrotörténelmi tanulmányok – sokszor a forráshiány miatt azonban kibonthatatlan – csirái rejlenek.

Azáltal, hogy sikerül jobbágyokat sorsuk aktív alakítójaként, a történelmi ágens szerepében bemutatni, Péter Katalin a történelmi szereplőket nem történelmi törvényszerűségeknek alávetett, hanem sorsukat alakító, aktív résztvevőként ábrázolja. Nem hagy kétséget afelől sem, hogy ezt tudatosan teszi: „Régóta zavar a jobbágyok, illetve a parasztok szellemi tompaságáról, fatalizmusáról és érzelmi közönyéről a köztudatban és a tudományban egyaránt élő kép. Egyszerűen nincs fantáziám annak az elképzeléséhez, hogy emberi lények évszázadokon keresztül embertelen állapotban éltek volna. [...] Kutatásaim során folyamatosan találkozom a jobbágyok között önálló egyéniségekkel, nőkkal és férfiakkal.”²¹ Így ismerkedhetünk meg például – a gyermekeiket szerető és odaadással gondozó jobbágyszülőkéről szóló tanulmányban – Dremel Mihály jobbággal, aki éjszaka ringatta síró gyermekét.²²

A jobbágysággal foglalkozó hazai munkák alapvetően kvantitatív jellegűek. A 16–17. századból nagy mennyiségben fennmaradt urbáriumok és dézsmajegyzékek szisztematikus elemzése számsorokat, táblázatokat, grafikonokat tartalmaznak. Ezek a tanulmányok a jobbágyságról mint társadalmi osztályról beszélnek, de jobbágyneveket vagy személyiségeket hiába keresünk lapjaikon.²³ Természetesen Péter Katalin sem tud újfajta, a jobbágyok által írt szövegeket felkutatni. A jobbágyok történetére csak hivatalos források léteznek. Így ő is az ismert forrásanyaggal, dézsmajegyzékekkel, urbáriumokkal, városkönyvekkel, egyéb uradalmi összeírásokkal dolgozik. Aki látott már ilyen forrást, azt tudja, hogy e név-, illetve telek- és szolgáltatás-listák alapján a jobbágyok személyiségét rekonstruálni milyen jellegű vállalkozás. Péter Katalin mégis belevág a lehetetlenbe, és sikerül neki. Módszeréről maga vallja: „Főforrásként urbáriumokat olvastam. Szövegnek használtam őket. Mindenekelőtt azért választottam ezt a módszert, mert szeretek urbáriumokat olvasni.”²⁴

Megtalálja az utólag már kézenfekvőnek tűnő utakat ahhoz, hogy a jobbágyság homogen tömegének nevet adjon és arcot fessen. Az urbáriumok – a földesúri szolgáltatásokat a jobbágytelek és a telek tulajdonosa, illetve helyenként háztartása tagjai említésével számba vevő uradalmi iratok – a jobbágyok névhasználatának vizsgálatára messzemenően alkal-

¹⁸ Péter: *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*, 199.

¹⁹ Például Kovách Antallal, akit szellemként regisztráltak Sárospatakon, de valójában gazdag kereskedő volt: *Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása. Századok*, 131. évf. (1997) 4. sz. 809–856., 809–810.

²⁰ *A jobbágy házassági szabadsága az örökös jobbágyság korában*. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.) 333–352., 346–347.

²¹ Péter: *A jobbágy házassági szabadsága*, 333–34.

²² Péter Katalin: *Jobbágy gyermekek a kora újkori Magyarországon*. Műhely, 22. évf. (1999) 5-6. sz. 141–148.

²³ Például: Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Budapest, 1968.

²⁴ Péter: *Jobbágycsaládok*, 553.

masak.²⁵ Ráadásul, mint megtudjuk, a jobbágyoknak Magyarországon maguk választotta nevük volt, nem a hatóságok aggatták rájuk, mint más országokban. Ennek következtében „nemcsak a családi összetartozást és az egyén családhoz kötött identitását lehet vele kifejezni, ha az egyén vagy a közösség akarta, hanem jelezhetett azonosulást, azonosítást foglalkozással, lakóhellyel, sajátos életúttal, vagy szellemi, testi tulajdonsággal is.”²⁶

Sárospaták esetében a kivételesen jó forrásadottságokat kihasználva aprólékosan rekonstruálja a mezőváros 17. századi társadalmát és gazdálkodását. Persze ez esetben sem mutatókat gyárt, hanem a társadalmi cselekvés logikáját igyekszik feltárni; a földesúri terhek elkerülésének stratégiáira világít rá. Vagyis azokra a gyakorlatokra, amelyek révén a jobbágyok az uradalmi birtoklás rendszerében rejlő lehetőségeket kihasználták: a földesúri függést létrehozó telket nem vettek a nyakukba; helyette egy telektulajdonos háta mögé bújva az uradalmi tisztviselők zselléreként vették őket számba, miközben sokan jelentős vagyont gyűjtöttek a telki állományon kívül eső szántókon és szőlőkön gazdálkodva, terményekkel, állatokkal kereskedve.²⁷

Ezzel egyfelől ismét vitába száll a hagyományos történetírással, mely a zsellérek és töredéktelek 17. századi elszaporodásában a jobbágyság elszegényedését és a földesúri kiszákmányolás növekedését látta. Másfelől éppen azt teszi, amire a társadalomtörténészek sokasága manapság is törekszik. A felkelések és forradalmak helyett figyelme a mindennapi élet rejtett szabályainak feltárása felé fordult, amit Michel de Certeau a „mindennapi élet gyakorlatának” nevezett.²⁸ Péter Katalin nem kevéssé találó kifejezést talált a nyílt ellenállást a Dózsa-felkelés keserű tapasztalatai hatására feladó jobbágyság taktikájára, a mindennapok túlélésére: az „engedelmesség mímelése”.²⁹

A jobbágyok házassági szokásainak a vizsgálata – a szabad névhasználat mellett – továbbbi terepét alkotja annak a megfigyelésnek, hogy a magyarországi földesurak, összevetve más országokkal, mennyire nem törekedtek jobbágyaik személyi szabadságának korlátozására. A jobbágyok házassági szabadsága – a telek örökölhetőségével párosulva – ugyanakkor olyan rést ütött a földesúri hatalom gyakorlatában, állítja a szerző, amely jelentős mozgástérhez juttatta a parasztokat. Ha valaki a lehetőséget ügyesen kihasználta, egész falvak fölött szerezhetett uralmat rokonsági kötelékek révén. Péter Katalin az urak – máshol ismeretlen – engedékenységet a Dózsa-felkeléssel magyarázza, amelynek tapasztalata óvatosságra készítethette őket.³⁰

Azt is mondhatnánk akár, hogy Péter Katalin – az 1950-es, 1960-as évtizedek determinista modelljeivel szembeállított – mikrotörténelmi modellel dolgozik. Giovanni Levi, az olasz mikrohistoria központi alakja vázolta a hétköznapi ember választási szabadságát és stratégiáit hangsúlyozó modell körvonalait. Ezekben előtérbe kerül az embereknek az a képessége, hogy kihasználják a szociális és politikai berendezkedések belső ellentmondásait

²⁵ Péter Katalin: *Vázlat a jobbágyok nevééről és névhasználatáról az örökös jobbágyság korában*. In: Tüdős Kinga – Barbu Violeta (szerk.): *Historia manet: volum omagial – Demény Lajos Emlékkönyv 75*. Bukarest–Kolozsvár, 2001. 85–118.

²⁶ Péter: *Vázlat a jobbágyok nevééről*, 112.

²⁷ Péter: *Társadalom és gazdálkodás*.

²⁸ de Certeau, Michel: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, CA., 1984.

²⁹ Péter: *Házasság*, 71.

³⁰ Péter: *A jobbágy házassági szabadsága*, 350.

és következetlenségeit, hogy réseket találjanak, amelyeken kibújhatnak a rendszerből, vagy olyan zugokat, ahol túlélhetik a kényszereket.³¹

Péter Katalint azonban nem érdekli a teória igazolása, Levi nevét és elképzeléseit – noha ismeri – soha nem említi. Nem elméleteket gyárt vagy igazol, hanem a kora újkori embereket igyekszik megismerni. Számára ezért fontosabb a gyakorlati következtetés: a normák réseinek egyéni kihasználásával magyarázható tehát a 16–17. századi jobbágyok életviszonyainak és életpályájának – elsősre megdöbbenőnek tűnő – sokfélesége és változatossága.³² Ezzel éppen az ellenkezőjét állítja mindannak, ami a második vagy örökös jobbágságról a köztudatba és a történelemkönyvekbe is bekerült. Egyfelől egyformaság helyett változatosságról és kiugrási lehetőségekről beszél. Másfelől döbbenetes módon a jobbágyok személyes szabadságát helyezi a középpontba, holott előtte sokan (nem akárhány) sokszor leírták, hogy a 17. században a földesúri robotterhek növekedése és a költözési szabadság korlátozása miatt miként vált a jobbágy földesura tulajdonává, aminek következtében korábbi, kölcsönösségen alapuló kapcsolatuk megszűnt.³³ Miként állíthatja valaki ennek épp az ellenkezőjét? A válasz egyszerű: a korábbi paradigma a gazdasági szükségszerűségből vezette le a személyes függés erősödésének tételét. Péter Katalin pedig elolvasta a forrásokat, amelyekben nem talált arra utaló nyomokat, hogy a gazdasági tényezők megváltozásával együtt járt volna a személyes kapcsolatok átalakulása. Bármilyen meglepő is, de a földesurak – gazdasági érdekeik ellenére – nem törekedtek jobbágyaik személyi szabadságának korlátozására. Egy másik kultúrában éltek, ezért másféle logika irányította cselekedeteiket.

Péter Katalinnak köszönhetjük ezért nemcsak az örökös jobbágyosság – a korabeli emberek tapasztalatait komolyan vevő – alulnézeti történetét, hanem a korabeli fogalom (*perpetua rusticitas*) konkrét és érthető értelmezését is. A földesúr–jobbágy viszony – írja – a telekre épült.³⁴ A telekre egyénileg kötöttek – kézfogással megerősített – szerződést, ami kölcsönös és személyes kapcsolatot hozott létre földesúr és jobbágya között. Lényeges különbségtétel, hogy míg a telek generációról generációra öröklődött, a jobbágy státusba nem lehetett beleszületni. A kortársak csak azt tekintették jobbágynek, aki a jobbágytelken családfőként gazdálkodott.³⁵ Ezért a magyarországi jobbágyosság lényegesen különbözött a többitől. A parasztot nem a szolga szó egy változatával jelölték, mint mindenhol máshol, hanem a *iobagio* a „földesúr szabadjá”-t jelentette. Személyükben nagyobb szabadságot élveztek, mint európai sorstársaik. Végül pedig azt ajánlja, hogy a földesúr–jobbágy viszonyt a király–nemes kapcsolat analógiájára képzeljük el.

Péter Katalint mostanság is a jobbágyorsók foglalkoztatják, róluk ír könyvet. Talán ez a téma igazán a sajátja. Ebben látja a korszak lényegét. 2001-ben azt írta: „Maga a kor tele

³¹ Levi, Giovanni: *A mikrotörténelemről*. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti Antropológia*. Budapest, 2000. 127–146. Eredetileg: Burke, Peter (ed.): *On microhistory. New perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1991. 93–114.

³² Péter: *Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei*; Péter: *A jobbágy házassági szabadsága*, 350.

³³ Zimányi Vera: *Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig*. In: *Magyarország története*, 3/1. 331.

³⁴ Péter: *Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei*, i. m.

³⁵ Szabó István nem tett különbséget a parasztság és a jobbágyosság között, amely szerinte örökölte osztályhelyzetét. (Péter: *Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei*, 577.)

volt ellentmondással; nagy változások jellemezték. Homogén egységnek a jobbágyság szempontjából tekinthető.”³⁶

A reformáció története

Péter Katalin két hosszabb szöveget írt a reformációról. Az első 1985-ben jelent meg a Tíz-kötetes Magyarország történetének egyik fejezeteként, *A reformáció és a művelődés a 16. században* címmel;³⁷ a második csaknem húsz év múlva önálló kötetben.³⁸ Míg az első tanulmány az akkori tudományos ismeretek hivatalos összegzése kívánt lenni, az utóbbi célja az volt, hogy kísérletező kutatók legújabb eredményeit egyszerű formában, közérthetően közreadja. Mivel mindkettő széles olvasóközönséget célt meg, a két elemzés messzemenően alkalmas az összevetésre.

Mi is tulajdonképpen a reformáció? Az elbeszélő ha nem is fejt ki explicit módon ezzel kapcsolatos álláspontját, mégis kiderül például abból, ahogyan írásait kezdi és befejezi. A reformáció első története (1985) nem kérdez, hanem leszögez, definiál. Az első oldalakon kiderül, hogy reformáción a szerző a művelődéstörténet egy korszakát érti, nevezetesen a reneszánsz – humanizmus és manierizmus közé eső – 16. századi korszakát. A reformáció története ennek jegyében a korszak „alkotó értelmiségének”, a reformátoroknak és a humanistáknak az ország helyzetét értelmező gondolataival kezdődik. Az elbeszélés vége pedig arról szól, hogy az élet minősége miképp változott meg a szellemi és technikai javak, a magas kultúra vívmányainak – fél évszázados késéssel, de bekövetkező – magyarországi adaptációjával. A szerző a szűken értelmezett „kultúra fejlődésmentében” helyezi el a reformációt, mely a „kulturális haladás hordozója” a 16. században.

A reformáció második történetéből (2004) eltűnnek a korábban vele kapcsolatba hozott olyan fogalmak, mint a fejlődés, a szekularizáció, a polgárosodás. De maga a reformáció fogalma is – amint a szerző megállapítja – írása pillanatára szertefoszlott. „Kis túlzás, de tulajdonképpen igaz: mindenki mást ért reformáción.”³⁹ A történeti elbeszélésben így maga a narrátor történész kerül főszerepbe: ő maga döntheti el, hogy miről ír a reformáció kapcsán. Péter Katalin személyes élménnyel indítja a reformáció történetét: a gótikus oltárok múzeumi látványa döbent rá, hogy az egyház és a hívők közötti kapcsolat a reformáció megjelenésének idején eleven volt. A megszokott kognitív befogadás helyett a vizuális élmény és az ebből eredő gyermeki rácsodálkozás ereje vagy szinte valamiféle természetfeletti csoda kellett tehát ahhoz, hogy felismerje (együttal felismertesse az olvasóval): „a reformáció általánosan elfogadott magyarázatával valami nincs rendben.” A hívek által készített gyönyörű oltárok fényében ugyanis nem lehet igaz az állítás, hogy „a hívek elfordultak az egyháztól”.⁴⁰ A mesés elem a nehéz, már-már reménytelen feladat leküzdését teszi lehetővé az elbeszélésben. Együttal segít a szerzőnek magyarázatot adnia arra az égető problémára, hogy miképpen lehetséges a reformáció korábitól gyökeresen eltérő értelmezése. Mintha a reformáció és ellenreformáció párharcának egyik legfontosabb terepét, a vizualitást hívná segítségül, hogy legfontosabb mondanivalóját egyetlen, hatásos metaforába sűrítse.

³⁶ *Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban.* In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Piliscsaba, 2001. 383–394., 387.

³⁷ Péter: *A reformáció és a művelődés*, i. m.

³⁸ Péter: *A reformáció*, i. m.

³⁹ Péter: *A reformáció*, 16–17.

⁴⁰ Péter: *A reformáció*, 20.

A reformáció első történetének mindentudó-narrátora sokkal rejtőzködőbb, története pedig szekularizált. Az elbeszélés főszereplői a reformátorok, akik azonban nem teológus-lelkészként jelennek meg, és állásfoglalásuk sem a reformáció tanításaiból következik. Egyszerűen ők azok az „érzékenyen és tudatosan gondolkodó kortársak”, akik felismerik, hogy az embereknek magyarázatot és vigaszt kell nyújtaniuk a pusztulás – a török hódítás és az ország részekre szakadása – friss élményei közepette. „A jobb jövő reményét a reformáció képviselői szinte szervezeten keresztül terjesztik. A hitújítás hazai befogadtatása nagymértékben ennek az állásfoglalásnak tulajdonítható.”⁴¹ Vagyis egyfelől azt állítja, hogy a szellemi elit vezeti a tömegeket a reformáció felé, másfelől pedig a magyarországi reformációt olyan politikai eseményként értelmezi, amely a haza megmenekülésének lehetőségét ígéri az embereknek. Mindenekelőtt azonban azt hangsúlyozza, hogy a reformáció a „kultúra demokratizálódásával és szekularizációjával” hoz változást az emberek életébe: a 16. század utolsó harmadában a protestáns nyomdák ontják az olvasók széles rétegeinek az olcsó naptárakat és a ponyvairódmalmat.

A művelődési korszakként és politikai túlélési lehetőségként előadott reformációból húsz év múlva, a második szövegben a vallásosság eseménye lett. A történet a Dózsa-felkeléssel kezdődik, amely az egyház tanításaiba – a bűnbocsánatba és üdvözülésbe – vett hitre épült. A felkelés leverésének kegyetlen megtorlása szintén a vallás nyelvén történt. Vagyis mind a nemesség, mind a parasztság értette és használta ezt a nyelvet.⁴² Majd arról ír a szerző, hogy az emberek óriási érdeklődéssel fogadták Luther tanításait: úgy vitatkoztak például Isten és ember hasonlatosságának kérdéséről, mint manapság a politikáról szokás.⁴³ Péter Katalin azonban nem azt állítja, hogy az „egyszerű ember” magától értendő módon elfogadta, átvette az értelmiség által terjesztett új gondolatokat, hanem azt, hogy ők maguk – kereskedők, énekmondók, diákok – terjesztették elsőként Magyarországon a reformációt.⁴⁴ Továbbá felhívja a figyelmet a reformáció körül kibontakozó korabeli vitára: egyesek egyetértettek, ezért hirdették az evangéliumi tanokat, mások ragaszkodtak régi hitükhöz, és feljelentették az „eretnekeket”.⁴⁵ Röviden fogalmazva, a reformáció-elbeszélés főszereplője a „szegény község”, amely az angol *common man*, illetve a német *gemeiner Mann* magyarországi megfelelője. Az elbeszélőt az érdekli, hogy a reformáció milyen tapasztalatot, dilemmákat jelentett az „egyszerű ember” számára, és hogyan változtatja meg az életét.

A reformátor-életrajzokból felépülő, szellemtörténeti iskolán alapuló protestáns egyháztörténetekben az „egyszerű emberek” nem jelenhettek meg, mivel a reformátorok maguk nem hús-vér, cselekvő emberek voltak, hanem az eszmék megnyilvánulásainak eszközei. A biblikus reformátor-hagiográfiákban a főszereplő a keresztény tanítás, az evangélium, amelyből „kilövellt fénysugarak felvilágosították az elméket”.⁴⁶ Zoványi Jenő klasszikussá vált reformáció-történetében pedig a cselekvő szubjektum a liberális eszme, amely „hódít”. Az elveket csupán közvetítik az „új életre ébredt emberi lelkeknek” „Luther elveinek hű bajnokai”, akik rendszerint kiváló tudósok.⁴⁷ A tudós-narrátor szerepét magára öltő

⁴¹ Péter: *A reformáció és a művelődés*, 489.

⁴² Péter: *A reformáció*, 48–50.

⁴³ Péter: *A reformáció*, 62–65.

⁴⁴ Péter: *A reformáció*, 66–69.

⁴⁵ Péter: *A reformáció*, 70–73.

⁴⁶ Például: Zsilinszky Mihály: *A Magyar-honi protestáns egyház története*. Budapest, 1907. 28.

⁴⁷ Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Reprint. Budapest, 1986. 22–23.

szerző a korabeli tudományosság normáinak megfelelően annales-szerű „ritka elbeszélés”⁴⁸ formájában, szigorú kronologikus rendben adja elő lépésről lépésre, méterről méterre a reformáció „térfoglalását”. „Ezek” – vagyis a tárgyként kezelt emberek – „midőn [...] megjött a felvilágosítás a reformációval, készségesen hajlottak meg előtte.”⁴⁹

Horváth János elbeszélése azért hat az újdonság erejével, mert azt a látszatot kelti, mintha az emberek – a feudális hatalomgyakorlók és udvari papjaik – valósítanák meg a reformációt. A reformáció története e szerint a földesúri udvarokban játszódik. Az itt élő újhíttű prédikátorok meggyőzik uraikat, a birtokok népe pedig ennek hatására automatikusan hitet vált. A főurak és papjaik életrajzaiból, az általuk írt és olvasott művekből áll össze az elbeszélés. Ennek ellenére nem érző-gondolkodó emberek cselekszenek, hanem a (kegyúri) jog kerül fókuszba: a nagybirtokok csupán társadalmi pozíciójából eredő jogainak mechanikus, egyéni mérlegelés nélküli végrehajtója.

Ezzel szemben az újabb reformáció-elbeszélések, amelyek a főúri reformáció fenti modelljével szembehelyezkednek, abból indulnak ki, hogy a jobbágyok a földesúr döntéseinek szükségszerűen ellenállnak. Noha az elnyomók és ellenállók szembenállásán alapuló társadalmi modell továbbra is sematikus, a korai reformáció történetírásában mégis lényeges mozzanatot jelent, hogy ekkor először az uralmon lévőkről az uraltakra, konkrétan a „sajátosan magyar polgárságra”, a *mezővárosi parasztpolgárságra* terelődik a figyelem.⁵⁰ „Ez a réteg vezette ekkor a harcot – írja Klaniczay Tibor – a magyar polgárosodásért, belőle kerültek ki e küzdelem szellemi irányítói és írói.”⁵¹

Péter Katalin legutóbbi reformáció-elbeszélése a patrónusi és a mezővárosi reformáció közkeletűvé vált modelljeivel egyaránt szakít. Az „egyszerű emberek”, a község tapasztalatai és dilemmái azáltal kerülhetnek az ő története középpontjába, mert eszmék, jog vagy osztályérdekek által működtetett gépek helyett embereket feltételez, keres és pillant meg a forrásokban. A 16. század közepi apró falvakban – a vizitáló egyházi előljárók tapasztalatainak feljegyzéseit olvasva – a többséggel szembeforduló makacs „eretnekeket” talál, és ugyanannál a papnál saját tetszése szerint – egy vagy két szín alatt – áldozó egyéneket.⁵² Egyszóval: a vallás dolgaiban a szabad egyéni választás eseteire mutat rá. A vallásukról maguk döntő laikusok mellett az alsópapság – amely az első reformáció-elbeszélésben még mint kezdeményező szerepelt⁵³ – mellékszerepbe kerül: ha nem akarták állásukat elveszíteni, jobban tették, ha teljesítették híveik kívánságait.⁵⁴ De hová lettek a korábbi főszereplők, a földesurak, akik jobbágyaik vallását – kegyúri joguk révén – akár kényszer bevetésével is befolyásolták? Az első reformáció-történetben még a reformáció híveiként és fő nyerteseiként jelentek meg: a hatalmas katolikus egyház felbomlásával a földesuraknak lehetőségük nyílt arra, hogy birtokaikon monopolizálják a vallás ügyét. S a lehetőséget ki is hasz-

⁴⁸ Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 37–52., 45. (Eredetileg: *History of Events and the Revival of the Narrative*. In: *New Perspectives*, 233–246.)

⁴⁹ Zoványi: *A reformáció*, 8.

⁵⁰ Makkai László: *Pest megye története 1848-ig*. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. Vol. I. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Budapest, 1958. 102–104.; Klaniczay: *A magyar reformáció*, i. m.; Szakály: *Mezőváros és reformáció*, i. m.

⁵¹ Klaniczay: *A magyar reformáció*, 69.

⁵² Péter: *A reformáció*, 78–86.

⁵³ Péter: *A reformáció és a művelődés*, 509. (a régi klérus indítja a reformációt), 523. (az alsópapság kezdeményezte a hitújítást), 557. (a reformációt indító szerzetesek).

⁵⁴ Péter: *A reformáció*, 88–89.

nálták azzal, hogy a politikai hatalmat nem szerző reformáció hívének szegődtek.⁵⁵ Ebben a kérdésben már nem leplezett iróniával értetlenkedik a szerző: „A kegyurak a vizitációs jegyzőkönyvekben enyhén szólva mellékszereplők, holott bizonyos, elég széles körben elterjedt történetírói vélemény szerint ők kényszerítették, vagy mérsékeltebb kifejezéssel, ők készítették a hívőket a reformáció elfogadására. Az immár klasszikussá vált Szekfű Gyula például a nagybirtok és a hitújítás összefüggéséről szólva arról is ír, hogy Perényi Péter például egyes falvak egész népét kényszerítette böjti napokon szalonnaevésre. Nem tudom, hogyan kell ezt a tények nyelvére fordítani. Beterelték volna több falu lakosságát egy terembe, és szalonnát nyomtak le a torkukon? Ki tette? Perényi személyesen, vagy megbízott vele valakit?”⁵⁶

Szekfű és követői a 17. századi, valóban erőszakos ellenreformáció élményeit vetítették vissza a 16. századra. Péter Katalin vizitációs jegyzőkönyvekre alapozott olvasatában azonban a reformáció 16. századi befogadását nem kísérte hatósági erőszak. Azt figyelte meg ugyanis, hogy a 16. század közepén számos templom pap nélkül állt, ami csak azáltal következhetett be, hogy az egyszerű emberek vallásgyakorlata és hite – teljesen érthető módon – szellemileg nem foglalkoztatta a szellemi elittel közeli kapcsolatot ápoló nagyurakat. Birtokaik népének vallási hovatartozása pedig földesúri jogait nem befolyásolta.⁵⁷ Földesúri érdeklődés és érdek híján így – Péter Katalin alulnézeti perspektívájából – a vallás dolgaiban önállóan tájékozódó egyszerű emberek valósították meg a reformációt.

A házasság története

Házasság a régi Magyarországon (16–17. század) címmel 2008-ban jelent meg Péter Katalin legújabb könyve.⁵⁸ E kötettel a szerző kora újkori kalandozásainak egy újabb állomására érkezett, amely immár egyértelműen a kultúratörténet körébe sorolható.

Abból a manapság már magától értetődő felismerésből indul ki, hogy lejárt a nagy, magyarázó sémák kora, és a helyükön úr keletkezett: a társadalomtörténet interpretációs keretei ma roppant hiányosak. A házasság kapcsán még a szerelmet sem tudják a történészek definiálni. Ezért állítja Péter Katalin a könyv elején, hogy „úgy járkálok a történelemben, és úgy mondok régi emberekről véleményt, ahogyan a mindennapokban szoktam”. A múlt megismerése során eszerint a mindennapi tapasztalatok vezetnek a szerzőt, amikor – a témáról megnyilatkozó többségétől eltérően – nőként és Kelet-Európából szól meg. A női nézőpontot és érzékenységet fejezi ki a bevezető, amelyben a csecsemőpelenkázással kapcsolatos személyes reflexiók olvashatók. A kelet-európai nézőpont pedig hozzásegíti a szerzőt, hogy elutasítsa a családtörténet evolucionista történetnézetét. Az „utolérés elméletével” így a globális nézőpontot szegezi szembe, és ennek jegyében beszél a házasságnak téren és időn átívelő azonosságairól, illetve a kultúrák közötti különbségeiről. Ebből a tágas, Dél-Afrikától Kínáig ívelő térből, valamint az ókortól napjainkig húzódó időből érkezik meg végül a 16–17. századi Királyi Magyarországra.

A könyv egyik nagy szemléleti újítása a parasztság és az arisztokrácia házassági szokásainak összehasonlítása, jóllehet e két társadalmi réteg életét önálló kultúrák megnyilvánulásaként, külön monográfiákban szokták tárgyalni. A szerző ezzel szemben az elit kultúra legmagasabb státusú képviselőinek, az „előkelőknek”, valamint a népi kultúra legalsó stá-

⁵⁵ Péter: *A reformáció és a művelődés*, 564–566.

⁵⁶ Péter: *A reformáció*, 87.

⁵⁷ Péter: *A reformáció*, 108–117.

⁵⁸ Péter: *Házasság*, i. m.

tusú képviselőinek, az „egyszerű embereknek” a közös tapasztalataira, magatartásformáira és felfogásbeli azonosságaira hívja fel a figyelmet. Rendkívül izgalmasak az úr és a paraszt közt megvont olyan párhuzamok, mint például Illésházy István, a 17. század sikeres főrangú politikusa és az urbáriumból előbukkanó jobbágy, Pap Mihály esete: férjként mindketten maguk költöztek előkelőbb, vagyonosabb feleségükhöz.⁵⁹

Az antropológiai látásmód lehetővé teszi Péter Katalin számára, hogy túllépjen a házasságot illető történészdiskurzus szokásos dilemmáin. Philippe Ariès szerint a premodern családok kizárólag „erkölcsi és társadalmi egységek” voltak, és teljességgel hiányzott mindennapjaikból az érzelem. A gyermekek és a házastársak kapcsolatai a 17. századig roppant felszínesek maradtak, a szoros rokonsági és szomszédsági kötelékek és szociabilitás keretei között nem tudott kialakulni valamiféle meghitt és intim családi otthon.⁶⁰ Hasonló következtetésre jutott a hatvanas években a kvantitatív módszert alkalmazó történeti demográfia is, amely csupán az átalakulás idejét és helyszínét módosította. John Hajnal szerint a reformációt megelőzően a házastársak és a szülők a magas halandóság okozta félelmükben, tehát önvédelemből nem fektettek túl sokat érzelmi kapcsolataikba; a szerető család azonban ezt követően is csupán Nyugat-Európában alakult ki, mintegy a kapitalizmussal párhuzamosan.⁶¹ Végül Lawrence Stone az angol viszonyokról írva fogalmazta meg kristálytiszta fejlődéselvű modelljét az érzelmi alapú család és házasság kialakulásáról, amely a 15–16. századi zsarnok férjek uralmától a 18. századig ívelt, amelyet az egyenlőségen és kölcsönösségen alapuló meghitt társkapcsolatok koraként jellemeztek.⁶² Ezek a tézisek, amelyeket Ariès még csak kételyekkel fogalmazott meg, majd Hajnal európai dimenziókba emelt, végül pedig Stone tovább érlelte őket, szabta meg az 1970-es években végbement társadalomtörténeti fordulatot követő évtizedek történetírói diskurzusát és vitáit.

Azok a történészek, akik a kora újkorból már nagy mennyiségben fennmaradt személyes forrásokkal (levelek, naplók és visszaemlékezések) dolgoztak, hevesen vitatták az Ariès–Hajnal–Stone tézist; a gazdag házassági tanácsadási irodalom által sugallt patriarchális kép mögött ugyanis a mindennapokban a házastársak közötti szeretetteljes, baráti, egymást támogató kapcsolat megannyi gesztusát vélték felfedezni. A kutatóknak az a csoportja azonban, amely a házasság érvényessége, illetve a kora újkorban egyre gyakoribbá váló felbontása (egészen pontosan a házasság érvénytelenítése vagy a felek elválasztása) ügyében folyó perek anyagait kutatta, ennél jóval sötétebb képet festett a korabeli családi életéről. A szétválasztási perek ugyanis elsősorban a férjek erőszakos viselkedéséből vagy a feleségek házasságtöréséből keletkeztek. Ez oda vezetett, hogy sok szó esett – elsősorban az alacsonyabb státusú rétegek családi életének mindennapjairól szóló munkákban – a feleség veréséről és a házasságon kívüli szexualitásról.⁶³ A rágalmozási peranyagokat vizsgálva úgyszintén a társadalmi nemeket egymással szembeállító kettős mérce működését, a női becsületnek a szexuális magatartás korlátozására épülő mechanizmusát lehetett közelebről megfigyelni. A források megválasztása miatt a történeti elbeszélések így előkelő „boldog” házaspárokat, és „ellenségeskedő” egyszerű sorsú férfiakat és nőket ábrázoltak. Péter Katalin teljesítménye abban rejlik elsősorban, hogy sikerült letérnie a házassággal foglalkozó

⁵⁹ Péter: *Házasság*, 47.

⁶⁰ Ariès, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Budapest, 1987.

⁶¹ Hajnal, John: *European Marriage Patterns in Perspective*. In: Glass, David V. – Eversley, D. E. C. (eds.): *Population in History*. Chicago, 1965. 101–143.

⁶² Stone, Lawrence: *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*. London, 1977.

⁶³ Gowing, Laura: *Domestic Dangers. Women, Words And Sex in Early Modern London*. Oxford, 1996.

történeti diskurzus gondolati kényszerpályájáról. Az antropológiai látásmód révén pedig lehetségessé vált számára, hogy természetesnek és a korszakra nézve jellegzetesnek tekintse mind az egyéni vonzalmon alapuló, mind pedig a kifejezetten a társadalmi előmenetelt szolgáló érdekházasságot.

A szerző sokféle forrásból kiszemezgetett adat segítségével rekonstruálja a házasság korabeli intézményét. Ezzel elkerüli a csapdát, amely azokra vár, akik kizárólag a normaszegési és fegyelmezési eljárások során keletkezett forrásokra építik munkáikat. Péter Katalin módszere következtében ugyanis – velük ellentétben – nem a kivételes magatartásformák, hanem a bevett, a mindennapos társadalmi gyakorlatok kerülnek a történet középpontjába. A szerzőt a házasodás és a házasság mindennapi szokásai, a múlt embereinek ezekkel kapcsolatos elvárásai és attitűdjei érdeklik elsősorban. Hiányérzetünk ellenére ezért is tekinthető teljesen következetesnek az eljárása, hogy figyelmen kívül hagyja a házasságtörés és a válás kérdéskörét, jóllehet ezek a család- és házasságtörténeti munkák jellegzetes sikertémái. Ezeket azért nem tárgyalja, mert kivételes társadalmi gyakorlatnak tekinti őket, amelyek szemben állnak a hétköznapi – csendes és éppen ezért csak homályosan látható – boldog házasságokkal. A szerelem témája is azért kap nagy teret írásában, mert őszintén úgy gondolja, hogy a korabeli házasságok egy része – az arisztokrácia és a jobbágyok soraiban egyaránt – szerelmen alapult. A szerelmi házasságok elfogadottságáról és gyakoriságáról szóló állítása a könyv egyik központi tézise. Felvethető azonban, hogy mennyiben jogos a szerelem mai, a romantika korához köthető fogalmának visszavetítése a 16–17. századra. A szerző erre is gondolva leszögezi: szerelmen azt a társadalmi gyakorlatot érti, amelynek keretében két ember a saját elhatározásából közös családot igyekszik alapítani, és ezt véghez is viszi.⁶⁴

Mivel a szerző a házasság fogalmát a cselekvők perspektívája alapján határozza meg, nézőpontja feleslegessé teszi a korabeli házasságról szóló teológiai koncepciók (rendszerint részletesen tárgyalt) kérdésének taglalását. Ennek oka, hogy nem az elvont elméletek, hanem az a normarendszer határozta meg az emberek mindennapjait, amelyet a hatóságok különféle szabályokban öntöttek formába. Ennek módjáról többféle felfogás is létezik. Péter Katalin azt vallja, hogy a normák a társadalmi gyakorlatban gyökereznek, és nem fordítva. Ezzel kapcsolatos gondolatmenetét azzal a kijelentéssel vezeti fel, hogy a korabeli Magyarországon szokás szerint mindenki megházasodott; és csak ezt követően mutatja be tömören az egyházi és állami szabályozást. A társadalmi gyakorlat fontosságába vetett hite készíti arra, hogy nagy hangsúllyal szóljon a házasságkötés rítusáról. Jóllehet a rítust szabályozó elvek felekezetenként különböztek, a rítus – felekezeteken átívelően – mindenki számára fontos és hétköznapi tapasztalatot jelentett.

Péter Katalin logikus gondolatmenete abból indul ki, hogy Magyarországon a házassági piac jól működött, azaz mindenki megházasodott. Ez hazai sajátosság, hiszen más országokban azt szokták megállapítani a kutatók, hogy sokaknak, köztük elsősorban a legszegényebbeknek, nem volt lehetőségük a házasságra. A vérfertőzés hatósági szabályozásáról a szerző azt írja, hogy az egyházi tiltás – a protestánsoknál és a katolikusoknál egyaránt – negyedíziglen terjedt. Jóllehet ez nagyon szigorú, a távoli rokonságra is kiterjedő tilalomnak számított, ennek ellenére az állam igyekezett kikényszeríteni a betartását: 1462-es törvények felségvétségnek definiálták a rokonsági tilalmat negligáló házasságot, amelyért fő- és jószágvesztés járt. Az emberek – véli Péter Katalin – bizonyára értelmesen cselekedtek: feleslegesen nem kockáztatták a házasságukat és gyermekeik öröklésének a biztonságát. Márpedig akkor jártak el célszerűen, ha betartották a rokonsági tilalmakat.

⁶⁴ Péter: *Házasság*, 20.

Ezt követően a szerző demográfiai érveket használ: kideríti, hogy a kis falvakban (amelyekben a társadalom nagy többsége élt) nem működhetett a házassági piac, hiszen a néhány fős, helyi kortárs csoport tagjai közül lehetetlen volt nem-rokon házastársat találni. Nagy energiát mozgósít ezért annak felderítésére, miként oldották meg az emberek ezt a szorító helyzetet: milyen szokások és intézmények tették mégis lehetővé az egyéni vonzalom alapján házasodó jobbágy és arisztokrata fiataloknak, hogy egymásra találjanak.⁶⁵ A szerző bemutatja tehát a munka és az ünnepek – férfiak és nők által közösen használt – tereit és idejét, az utóbbi sajátos ritmusát, rekonstruálja a parasztfiatalok ismerkedését szolgáló alkalmakat (fonóbeli összejövetelek) és a hozzá kötődő társadalmi szokásokat (karnevál), a társasági élet formáit (vendégeskedés, lakodalmak), érinti a „rokonok kommandálásának” a szokását. A népi és az elit kultúra párhuzamaira rámutató elemzés arra szolgál, hogy bebizonyítsa: e szokások révén mindenki ismert mindenkit, ezért valóban mód nyílhatott a „kívülről házasodásra”.

A kastély titkai. Miss Marple nyomoz

„Báthory Erzsébet külső életkörülményeiben nem volt semmi szokatlan vagy különleges.”⁶⁶ Péter Katalin ezzel a mondattal indítja elbeszélését a napjainkig tartóan hírhedté vált 17. századi arisztokrata özvegyről. Az olvasó megdöbben, és megnézi a könyvborítót, hogy valóban az őrzöngő gyilkosként ismert asszonyról szóló könyvet tartja-e a kezében. Aztán a könyv olvasása közben többször is az az érzése támad, hogy a bolondját járatják vele. A történész-narrátor – Miss Marple módjára – az orránál fogva vezeti a közönséget az események sűrűjébe, a meglelt igazság bizonyosságérzete és az újra és újra felmerülő kétségek felletti hánykódás között lebegtetve olvasóját.

A szerző már a könyv első lapján elárulja az igazságot: a főszereplő „valóban a halálba kínzott vagy kínoztatott sok asszonyt és leányt”.⁶⁷ A következő oldalakon aztán mégis arról ír: Báthory Erzsébet körül minden a legnagyobb rendben volt, és a főhős megismerésére invitálja az olvasót. A szerző – az olvasóval – egy nagyméretű olajportré előtt áll és mereng. Báthory Erzsébet képének apró részleteit figyelni meg: félrefordított fej, az alsóra türemkedő felső ajak, aránytalanul ívelt szemöldök, ügyetlenül viselt pazar ékszerek. Majd a részletekre alapozott benyomásai alapján kerek jellemábrázolást ad: „Arckifejezése elutasít minden közeledést, de külsőségekkel mégis tetszeni akar. Talán abban van a magyarázat, hogy nagyon egocentrikus. Maga is csak a saját személyével törődik, másoktól is figyelmet követel. A rendkívül divatos szabású öltözék semmitmondó színeivel és a nagyon gazdag, de rejtőzködő ékszerek azonban mintha bátortalannak mutatnák. Nem mer igazán kihívó és feltűnő lenni, mert fél a visszautasítástól. Valahogy nincs összhangban a környezetével.”⁶⁸ Az olvasó megnyugszik, hogy érti mi történt: Báthory Erzsébetet önzése, sértődékeny hiúsága ragadtatta szélsőséges tettekre.

Ezt követően a szerző az első ecsetvonásokkal ellentmondásosnak felfestett jellem környezetét vizsgálja meg, ebben azonban nem talál semmi szokatlant. Majd nyomozása addigi eredményeit összegezve – mint a nyomozók a detektívregényben – megint maga is színre lép a történetben. Megosztja az olvasóval impresszióit, érzéseit, képzelgéseit, kételyeit és döntéseit: „Ahogy végiggondoltam mindazt, amit Báthory Erzsébetről az ellene folyt nyo-

⁶⁵ Péter: *Házasság*, 71–117.

⁶⁶ Péter Katalin: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*. Budapest, 1985.

⁶⁷ Péter: *A csejtei várúrnő*, 5.

⁶⁸ Péter: *A csejtei várúrnő*, 8.

mozás információi nélkül tudni lehet, és elnéztem őt az óriási képen, úgy döntöttem, hogy ezek alapján nem hinném el a róla szóló borzalmas vádakat. Ott áll, szomorúan és jelentéktelenül, mellette pedig Nádasdy harsogó magabiztossággal – szinte megsajnáltam a törékeny asszonyt, akinek egy kolosszussal kellett együtt élnie. Elképzeltem azt is, milyen fárasztó lehetett egy ilyen passzív lénynek a körülötte élők állandó nyüzsgése, mennyire nyomaszthatta a többiek szellemi fölénye.”⁶⁹ Ezáltal úgy tesz, mintha nem hivatásos nyomozó, illetve történész lenne, hanem, mint Miss Marple, csupán véletlenül csöppent bele az eseményekbe, amelyeket persze azután kíváncsiságtól hajtva megpróbál megérteni. Munkamódszerük is azonos: a különös részletekből kiindulva, megérzéseik segítségével derítik fel a bűntényt, az emberek lélektanára alapoznak, valamint az emberi természet ismeretére.⁷⁰

Az alkalmi, dilettáns nyomozó szerep és a kivetített belső monológ csökkenti a szerző és az olvasó közötti távolságot, így remek eszköze az olvasó elcsábításának, aki egyszer csak észrevétlenül az események közepében találja magát. S amikor már olyan mélyen van, hogy nem tud visszafordulni, a szerző váratlanul magára hagyja: döntse el ő maga, mi az igazság. A kezébe adott kulcs ehhez a Báthory Erzsébet kínzásairól folytatott kivizsgálás jegyzőkönyve, amelyet a szerző egy az egyben közöl az elbeszélés közepén.⁷¹ „Az lenne tehát a logikus, ha sorra venném a meglévő jegyzőkönyveket, és megállapítanám, pontosan milyen tettekkel vádolható Báthory Erzsébet, illetve mely vádak dőlnek meg a források kritikai feldolgozása során. E munkát el is végeztem, de nem írom le, mert a sok rémtettet elolvasni is elég volt; nem tudom őket saját szavaimmal visszaadni. Majd inkább a következő fejezetben közlök néhány szöveget. Így mindenki maga megállapíthatja, mit tart igaznak.”⁷² Ezáltal az olvasóra ruhazza a hivatásos történész szerepét, akinek tehát az a feladata, hogy a valóságot rekonstruálja a források kritikai elemzésével. Az olvasóknak ezzel azt sugallja: a ránk maradt szövegek tartalmazzák a valóságot, és aprólékos munkával az igazság összerakható belőlük.

Péter Katalin maga is eljártssza ezután – az olvasói elvárásoknak megfelelően – a hagyományos történetírói szerepet: gyűjti az adatokat, rendezgeti őket, értékeli a tanúvallomások hitelességét; a koncepció per mások által felvetett magyarázatát a tények összefüggéseit feltárva vitatja.⁷³ Fáradságos munkája⁷⁴ eredménnyel jár, „a tények végül is összerendeződnek”, a kép kitisztul: a borzalmas tettekről beszámoló vallomások igazak, a vádlott bizonyosan szadista beteg. Hogy megmenekült a kivégzéstől, azt kizárólag családja rendkívüli hatalmának köszönhetette. Erre volt tekintettel a nádor, aki a vizsgálatot elrendelte, hiszen végül megmentette az életét.⁷⁵

Az olvasó a jól végzett munka gyümölcseinek – az igazságnak – a birtokában már éppen hátradőlne, amikor a következő oldalon az összegzés címeként ezt olvassa: „a rejtély”. Vagyis az alapos forráskritika sem oldott meg mindent titkot, marad a végére is – mint minden jó krimiben – egy kis „borzongás” és „döbbenet”.⁷⁶ Az olvasó kicsit fél, hogy végleg magára marad, és neki kell eldöntenie, bűnös-e vagy nem a főszereplő. De végül is megnyu-

⁶⁹ Péter: *A csejtei várúrnő*, 32.

⁷⁰ Shaw, Marion – Vanacker, Sabine: *Reflecting on Miss Marple*. London – New York, 1991.

⁷¹ Péter: *A csejtei várúrnő*, 41–64.

⁷² Péter: *A csejtei várúrnő*, 38.

⁷³ Péter: *A csejtei várúrnő*, 65–102.

⁷⁴ „miközben a jegyzőkönyveket újra meg újra, sokszor átolvastam...” Péter: *A csejtei várúrnő*, 100.

⁷⁵ Péter: *A csejtei várúrnő*, 103.

⁷⁶ „Nem egyszer a visszafogottságukkal borzongatják meg az embert [az áldozatok tanúként kihallgatott rokonai], mikor a jegyzőkönyvet olvassa”. Péter: *A csejtei várúrnő*, 107.

godhat: a figyelemfelkeltő fejezetcím csupán azt a célt szolgálta, hogy a bűntény felderítése után se tegye le a könyvet. Hátravan még ugyanis a tanulság levonása. A történésznek még teljesítenie kell feladatát: a konkrét tanulmányozásától el kell jutnia az általánosig. A borzalmas asszony motivációit már értjük, a történet végső tanulsága – környezete furcsa passzivitásának magyarázatával – azonban túlmutat az egyedi eseten: „Azért kellett [Báthory Erzsébet] tetteit újra végiggondolni, mert az ügy olyan, mint egy röntgenfelvétel. A csontokra meztelenítve mutatja meg az emberek tudatába is beépült hatalom kegyetlen erejét.”⁷⁷

Péter Katalin rejtélyei

Kérem a tisztelt olvasót, mielőtt megkönnyebbülten hátradőlne most, amikor a Péter Katalin munkásságát bemutató tanulmány végére ért, hogy hallgassa meg az általános tanulságot.

Talán az olvasó is észrevette már, hogy Péter Katalin előszeretettel él egy sajátos módszerrel. Carlo Ginzburg, az olasz mikrotörténetírás talán legeredetibb képviselője a következtetésen alapuló paradigmának nevezi a vadászó ősember nyomkövetési módszerére visszavezethető ismeretelméleti modellt, amely a 19. század végén alakult ki a humán tudományokban. Ez azon alapszik, hogy az individuum lényegében nehezen megragadható természetének megismerésében az apró, marginális, triviális részletekből érdemes kiindulni, semmint az egyéniség vagy a műalkotás lényegi jellemvonásaiból, mivel e „parányi nyomok teszik lehetővé egy mélyebb, másként hozzáférhetetlen valóság megértését”.⁷⁸ A pszichoanalízis szerint akaratlan, apró gesztusaink sokkal eredetibb módon árulkodnak jellemünkről, mint bármely formális póz, amelyet előre tudatosan kimunkáltunk.⁷⁹ Az analízis során nem elég – egy jó diagnosztának, műértőnek, detektívnek és történésznek – az előzetesen létező szabályokat (szakmai protokollt) gyakorolnia, mivel a tudás e fajtájában olyan megmérhetetlen elemek működnek, mint az intuíció, az ösztön és a megérezés.⁸⁰

Péter Katalin – ösztönösen vagy tudatosan – ezzel a módszerrel dolgozik, amikor az egyéniséget próbálja megragadni. A szereplőit ábrázoló festmények apró részleteiből bontja ki jellemrajzukat. Elbeszélései visszatérő motívuma a képet szemlélő narrátor érzéseinek közlése, ami azt sugallja, hogy beleérezzel jobban meg lehet érteni egy személyiséget, egy különleges eseményt, egy korszakot, mint az adatok rendszerezésével, a hagyományos forráskritikával. Amikor pedig nincsenek adatok, a szokásos módszerhez, a részletekből kifejtett, megérezések erejével egyberakott ábrázoláshoz nyúl. Esterházy Miklós és első felesége kapcsolatára „nem maradt közvetlen adat” – írja a nádorrá lett férj életrajzában. „Csak közvetve tudósít az asszony arcképe.”⁸¹ A Dersffy Orsolya által viselt extravagáns kalapból kibontott jellemábrázolás ezzel zárul: „Egy regényben színesen le lehetne írni, mennyire hízelgett a fiatalembernek a tapasztalt szépasszony figyelme, ő pedig hogy élvezte – öregező fejjel – a megtiszteltetéstől lánggra gyúlt szerelmet. [...] Tárgyilagos előadás igénye mellett azonban csak a kétségtelen tényeket szabad figyelembe venni. De az az érdekes, hogy a leg-

⁷⁷ Péter: *A csejtei várúrnő*, 111. (utolsó mondat).

⁷⁸ Ginzburg, Carlo: *Fülcimpák és körmök: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei*. Café Babel, 8. évf. (1998) 4. sz. 49–67., 52. (Eredeti: Morelli: *Freud and Sherlock Holmes: Clues and Scientific Method*. History Workshop Journal, vol. 9. (1980) 5–36.)

⁷⁹ Ginzburg: *Fülcimpák és körmök*, 50.

⁸⁰ Ginzburg: *Fülcimpák és körmök*, 65.

⁸¹ Péter Katalin: *Esterházy Miklós*. Budapest, 1985. (Magyar História. Életrajzok), 11. Nyáry Krisztina, a második feleség megismerése szintén egy képből indul ki, 17.5

ridegebb forráskritika sem teszi Esterházy és Dersffy Orsolya regénybe illő viszonyát valószínűtlenné.⁸² S a „tények” ismertetése végén: „Végeredményben mind a képek, mint a tények arra vallanak, hogy Esterházyék szerelmesek egymásba.”⁸³

A regény és a történeti elbeszélés explicit szembeállítására azonban közel sem tükrözi a szerzőnek a történetírói elbeszélés módjairól alkotott felfogását. Inkább azt a funkciót tölti be, hogy leplezze a fikcionalitás eszközeivel tudatosan élő történetírói elbeszélés gyakorlatát, és legalább látszólag megfeleljen a száraz tényeken alapuló, igaz történetet váró olvasónak.

A tényszerű ábrázolás tettetés törekvésén nemcsak Péter Katalin történeti megismerési módszere, hanem ábrázolásmódja is rengeteg részt üt. Elsősorban egyik kedvenc technikájára, a képekbe sűrített metaforákra gondolok. „Dersffy Orsolya olyan a képen, mint egy felröppenő madár.”⁸⁴ Vagy: „a pataki vár [a Lórántffy Zsuzsanna életrajzát indító Sárospatak leírásában] olyan, mint egy gyöngyszem. [...] Ha semmi mást nem tudnánk róla, csak ezt az alkotását ismernénk, akkor is világos volna, hogy határozott akaratú asszony volt.” Innen indulva a pataki vár lesz a fejedelemszöny legfontosabb jellemvonásának, az erős akaratnak a szimbóluma.⁸⁵ A „magyar romlás” pedig már egy egész évszázad eseményeinek, a 17. század kudarcaira ítél, országegyesítő törekvéseinek lesz a metaforája. Metafora a metaforában a kezdő esemény: Bethlen Gábor – kudarcot vallott – leánykérése.⁸⁶ A pusztulás képbe sűrítése másként: „Mohács után Magyarország sorsát, mintha csak örvény magja lett volna, a körülötte gomolygó forgás mélybe húzó erői irányították.”⁸⁷

A tudós-történész szerepébe rejtőző szerző talán önmagáról is, nemcsak Zrínyi Miklósról beszél. A politikus-hadvezér főúr „abban is a tudóshoz hasonlít, hogy rendkívül zárkózott volt. [...] Pedig író is lett, és az írók szívesen beszélnek magukról. [...] Tollán a 17. századi magyar vers- és prózairodalom legnagyobb alkotásai jöttek létre, [...] de ezekben magát soha nem mutatja.”⁸⁸ Péter Katalin bizonyára további izgalmas meglepetéseket rejteget számunkra. Így kíváncsi olvasóként érdeklődéssel várjuk újabb beszámolóit a múltban tett kalandozásairól.

⁸² Péter: *Esterházy Miklós*, 13.

⁸³ Péter: *Esterházy Miklós*, 15.

⁸⁴ Péter: *Esterházy Miklós*, 11.

⁸⁵ Péter Katalin: *Lórántffy Zsuzsanna*. In: Tamás Edit (szerk.): *Lórántffy Zsuzsanna album*. Sárospatak, 2000. 15., 60.

⁸⁶ Péter Katalin: *Magyar romlásnak századában*. Budapest, 1975.

⁸⁷ Péter: *Magyar romlásnak századában*, 190–91.

⁸⁸ Péter: *Magyar romlásnak századában*, 108.